

УДК 94 (477)

Козирєв О.С., Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського

Козирєв Олег Сергійович (1959 р.н.). Закінчив історичний факультет МДТУ у 1981 р. Старший викладач кафедри українознавства МДТУ ім. В.О.Сухомлинського. Автор близько 50 наукових публікацій, в т.ч. співавтор 8 навчально-методичних посібників та підручників. Коло наукових інтересів – український національно-визвольний рух і російське народництво другої половини XIX ст. Тема кандидатської дисертації: “*В.Г.Мальованій: місце і роль у суспільно-політичному русі України (70-80-ті рр. ХІХ ст.)*”.

Постать Володимира Мальованого у контексті історіографії

В історіографічному огляді окреслено основні етапи розвитку наукової думки у дослідженнях питання, обраного за тему статті, стан і рівень його висвітлення як у вітчизняний, так і зарубіжній історіографії. Особлива увага приділяється аналізу праць, виданих у 1920-30-ті роки, а також сучасним дослідженням, що стосуються постаті В.Мальованого та його діяльності.

The main stages of the development of scientific thought are defined in historiographer survey of literature, which is devoted to Vladimir Majevaniy and his activity. Main attention is paid to analyses of works, published in 1920-30 and in modern time researches.

Сучасний етап української історичної науки робить все більш актуальним розробку й утвердження глибоко обґрунтованої новітньої концепції історії України. Важливим є творче осмислення доби 70-80-х рр. ХІХ ст., коли помітним явищем суспільно-політичного життя України стала діяльність українських народолюбців і російських народників. Близькість народницьких напрямків сприяла взаємодії, різноманітним контактам між ними, породжуючи ідейний і дійовий дуалізм низки діячів.

Однією з суперечливих постатей в українському національному русі останньої чверті ХІХ ст. є одеський громадівець, соціаліст-федераліст В.Г.Мальований. Вивчення його біографії, громадсько-політичної і культурної діяльності сприятиме відродженню персонального

ряду українських діячів етапу “дійового” народництва [1].

Перші публікації з даної тематики датуються пореформеною добою. В цей період народництво стало предметом гострої публіцистичної полеміки, яка віддзеркалилася в працях діячів різних ідейних напрямків (українських народолюбців, російських радикальних і ліберальних народників, марксистів, публіцистів консервативно-охоронного спрямування та ін.). Більшість тодішніх авторів систематизувало чимало конкретно-історичних даних, закладаючи теоретико-методологічний ґрунт для створення в майбутньому наукових концепцій цього історичного явища [2].

Значний дослідницький інтерес має творча спадщина українського народолюбця М.П.Дра-

гоманова, що зробив спробу осмислити витоки й особливості українського і російського народництва, накреслив певні етапи його розвитку, внутрішні ідейні тенденції. Він критично розглянув російський революційний рух у зв'язку з “українським питанням”, звернув увагу на причини та наслідки участі українофільської молоді в русі російського народництва [3]. У статті “К біографии А.И.Желябова” (1882 р.) М.Драгоманов висловив власний погляд на характер взаємин між російськими народниками і Одеською громадою, до “лівого” крила якої належав В.Мальований. На думку дослідника, Одеська громада заявляла про свою готовність до встановлення федераційних зв'язків з російськими народниками, оскільки єдність, прихильниками якої були останні, вела до втрати самостійності [4].

На початку ХХ ст. вивчення народницького руху здійснюються фахівцями-істориками національно-демократичного, неонародницького (есерівського), марксистського, ліберального та консервативно-охоронного напрямків, праці яких ґрунтуються здебільшого на вже опублікованих джерелах. Серед представників національно-демократичної інтелігенції особливі наукові здобутки належать М.С.Грушевському, що вперше чітко окреслив українське народництво як самостійну дослідницьку проблему, розробив оригінальну концепцію цього історичного явища, накреслив загальну схему його генезису, основних етапів розвитку, визначив сутність і особливості ідеології та діяльності. Він звернув увагу на існування в українофільстві двох течій – “політиків” і “культурників”. Участь українців в російському революційному русі, починаючи з 1860-х рр., вчений оцінював негативно через зневажання ними національних потреб у порівнянні з потребами політичної боротьби [5].

Характеристика українського національного руху від 1870-х рр. і до кінця XIX ст. дана в статтях І.Я.Франка [6]. Оцінюючи другу половину 1870-х рр. як “добу важкого упадку” української національної ідеї внаслідок Емського указу та захоплення частини української молоді російським народництвом, І.Франко приділив увагу діяльності громадівців-політмігрантів, визначив причини їх невдач. Перехід більшості громадівців до “неполітичної культурницької праці” в добу політичної реакції він розцінював позитивно, а розрив між М.Драгомановим і “Старою Громадою” вважав проявом банкрутства “общерусизму” на

українському ґрунті. Опубліковану у 1884 р. в Женеві політичну програму, зведену і пояснену М.Драгомановим у книзі “Вольний Союз – Вільна Спілка. Опыт украинской политico-социальной программы”, І.Франко охарактеризував як нарис російської конституції, складений М.Драгомановим не від власного імені (хоч з ідеями цієї програми він в значній мірі солідаризувався), а від групи загальноросійських лібералів-конституціоналістів [7].

Аналіз програми “Вільної Спілки” зроблено М.Лозинським, який вважав цей документ, з одного боку, висловом політичних поглядів М.Драгоманова, а з іншого – продуктом зносин останнього з різними національними і політичними групами російської держави [8]. Зробивши важливий внесок в історіографію українського народництва в цілому, історики національно-демократичного табору у дореволюційний період обмінули увагою В.Мальованого, що брав безпосередню участь у спробі створення політичного товариства “Вільна Спілка” і розробці першого варіанту його програми.

У двох статтях праволіберального історика Б.О.Кістяківського, надрукованих у 1906 і 1908 рр., вперше введено до наукового обігу автобіографічні замітки М.Драгоманова щодо історії створення програми “Вільної Спілки”. Однак прізвища делегатів з України, які брали участь у розробці цього документа, автором не встановлені [9].

Питання про “Вільну Спілку” притягнуло увагу і ліволіберальних істориків. Зокрема, С.Г.Сватиков у книзі “Общественное движение в России (1700-1905)” зробив стислий аналіз проекту політичної програми цього товариства. Автор відзначив, що документ склав у 1883 р. М.Драгоманов, який мав деяких прихильників [10]. У монографічному дослідженні В.Я.Яковлєва (Богучарського) “Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия “Народной Воли”, ее происхождение, судьбы и гибель” вперше пов’язано імена В.Г.Мальованого і І.М.Присецького з “Вільною Спілкою”, наведено деякі факти з біографій цих діячів, однак вказана дата смерті В.Мальованого потребує уточнення. Аналіз проблеми дозволив В.Бо-гучарському зробити правильний висновок, що реально організація “Вільна Спілка” не існувала [11].

Особливо плідною у справі вивчення постаті В.Мальованого була доба від 1917 до початку 30-х рр. Дослідники значно розширили джерельну базу

проблеми, підготували чимало цікавих монографій і статей з історії громадівського руху, в яких йде мова і про громадсько-політичну діяльність цього діяча. У цьому плані важливе значення мають праці українських істориків національно-демократичного напрямку М.С.Грушевського, О.О.Рябініна-Скляревського, Д.І.Дорошенка та ін. Глибина аналізу та високий фаховий рівень характеризують змістовну монографію М.Грушевського “З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток”, в якій висвітлено діяльність громадівців-політмігрантів, їх взаємини із “Старою Громадою”, галицькими українолюбцями, російськими народниками. Пославшись на листування М.І.Павлика і спогади Ф.К.Волкова (Вовка), історик вперше у науковій літературі відзначив причетність В.Мальованого і Ф.Вовка до справи улаштування нелегальної української друкарні [12].

Чималим фактичним матеріалом, що безпосередньо стосується В.Мальованого, відрізняються статті О.Рябініна-Скляревського, написані у другій половині 1920-х рр. переважно на основі архівних матеріалів жандармських установ і присвячені українським громадам Одеси, Києва, Єлисаветграда. Автор зробив спробу більш-менш узгодити у вигляді окремих фрагментів біографії В.Мальованого різноманітні факти, що стосуються його діяльності у складі Одеської громади, зв’язків з М.Драгомановим і російськими революціонерами, Київською і Єлисаветградською громадами, а також перебування на засланні у Сибіру. О.Рябінін-Скляревський вважав цього діяча прихильником “спільногого фронту” з соціалістами “общєрусської” орієнтації, який “твердо тримав українську лінію” [13].

Відомий історик Д.Дорошенко видав монографію “Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність”, де відображені і факт керівництва з боку В.Мальованого діяльністю харківського студентського гуртка українських народолюбців. Наведені у книзі свідчення ґрунтуються переважно на спогадах Є.Х.Чикаленка, який належав до складу цього гуртка, і тому вимагають порівняння з іншими джерелами. Зокрема, це стосується вказаного Д.Дорошенком року перебування В.Мальованого у Женеві. Цей діяч охарактеризований автором як активний революціонер, близький до “Народної Волі”, що не поривав із українським національним рухом, а тільки старався надати йому більш радикаль-

ного характеру [14].

Окремі факти про В.Мальованого як одеського громадівця наведені співробітником Українського наукового інституту у Варшаві Г.Лазаревським у примітках до першого тому “Архіва Михайла Драгоманова”, що видано під редакцією проф. Р.Смаль-Стоцького в 1938 р. у Варшаві. При відборі фактичного матеріалу автор некритично використав статті О.Рябініна-Скляревського, внаслідок чого помилково вказана дата другого арешту В.Мальованого. Викликає сумнів також твердження про перебування його в Женеві після втечі із заслання і до повернення у 1883 р. в Україну [15].

Окремі згадки про В.Мальованого в контексті вивчення діяльності революційного народництва в Україні містяться в роботах істориків, які репрезентують марксистський напрямок в українській історіографії. Зокрема, М.Яворський назвав прізвище В.Мальованого серед “правих народників, цебто пропагандистів, близьких до позиції “Вперед”, які в першій половині 1870-х років “протиставляють себе подекуди бунтарям-народникам”. Говорячи про другу половину 1870-х років, історик-марксист охарактеризував українського народолюбця як одного з ватажків Одеської громади, що водночас був лівим революціонером, бунтарем [16].

У статтях І.Рибакова наведено фактичний матеріал, що стосується перебування В.Мальованого у Сибіру під час другого заслання. За його оцінкою, одеський громадівець у 1870-х рр. не належав до народницьких організацій, однак ідеологічно стояв на народницькій платформі. За часів перебування у Якутську в 1889-1890 рр. погляди В.Мальованого визначені близькими як народовольські [17].

Важливі факти, що стосуються другого заслання В.Мальованого, вперше наведені у “Матеріалах до біографічного словника Якутського політичного заслання 70-х – 80-х рр.”, складених російським дослідником М.Кротовим за джерелами історико-революційного відділу Центрального архіву Якутської АРСР [18].

Стисла інформація про В.Мальованого вміщена в іменному покажчику до збірника статей і матеріалів, написаних учасниками народовольського руху, де В.Мальованого названо народовольцем, членом Виконавчого Комітету, проте не згадувалося про його діяльність як українського народолюбця. Вказані лише дати втечі з Сибіру, другого арешту і смерті. Остання дата

потребує уточнення [19].

Перша словникова форма біографії В.Мальованого створена на основі використання різноманітних джерел і опублікована у 1931 р. авторами багатотомного біобібліографічного словника, присвяченого діячам революційного руху в Росії. Вона являє собою більш-менш послідовний виклад окремих фактів життя та особистого внеску українського народолюбця в революційний рух, відібраних без попереднього критично-го аналізу, і тому вимагає уточнень та доповнень. Це стосується, перш за все, встановлення точної дати народження В.Мальованого, часу переїзду до Одеси, місцеперебування та діяльності у 1881-1883 рр., співробітництва з М.Драгомановим, "Народною Волею", українськими громадами тощо [20].

Для праць вищезгаданого періоду притаманні, в цілому, крім відзначених позитивних рис, також недостатність і однобічність джерельної бази, слабкий рівень висновків і узагальнень, термінологічна невизначеність, наявність помилок фактичного характеру, відсутність цілісного уявлення про місце і роль В.Мальованого в народницькому русі.

В умовах утвердження тоталітарного режиму в СРСР, починаючи з середини 30-х рр., народництво трактувалося негативно, серйозне наукове вивчення даної проблематики було згорнуте майже на два десятиліття. Викликає інтерес монографія Д.Заславського "М.П.Драгоманов. (К істории українського национализма)", де критично оцнюється "український буржуазний націоналізм" і т.зв. "драгоманівщина". Розглядаючи Одеську громаду як об'єднання ліберально-буржуазних і радикально-демократичних елементів, автор згадує В.Мальованого як українського діяча, що водночас входив і до революційних гуртків [21].

У постсталінську добу з'явилися праці українських вчених, спеціально присвячені народництву в Україні і написані з використанням значної кількості нових джерел [22]. Однак про В.Мальованого або програму "Вільної Спілки" автори згадують між іншим у контексті дослідження народницької ідеології, діяльності підпільних гуртків, груп та організацій [23]. Списка інформація про В.Мальованого, що ґрунтується на досягненнях історіографії 1920-30-х рр., міститься також у довідкових виданнях [24].

З російських вчених слід відзначити С.С.Вовка, в монографії якого є згадка про В.Мальованого. Автор вважав його одним з ке-

рівників українського руху, що підтримував тісні зв'язки з членами Виконавчого Комітету і спрямовував діяльність українських гуртків по шляху дружнього союзу з народовольцями [25].

Таким чином, оцінки діяльності В.Мальованого радянськими дослідниками у вищезазначений період ґрунтвалися на введених раніше до наукового обігу джерелах та досягненнях історіографії 1920-30-х рр. Український національний рух, як правило, розглядали як складову частину загальноросійської визвольної боротьби проти царизму, протиставляючи революційно-демократичну течію в громадах буржуазно-ліберальній. Лише в окремих працях, зокрема М.П.Рудька, фактично визнавалося існування в Україні у 70-х рр. XIX ст. "російської соціально-революційної партії" й "української соціально-демократичної партії". До складу другої "партії" М.Рудько зараховував "українських демократів", які презентували ліву течію в українському народництві [26].

У 1960-70-х роках істориками української діаспори видано кілька праць з історії громадівського руху, в яких також йде мова про програму "Вільної спілки" і В.Мальваного. Зокрема, списала біографія українського народолюбця міститься у словниковій частині 4 тому "Енциклопедії українознавства", що вперше вийшла друком у 1962 р. під редакцією проф. В.Кубійовича. В.Мальований характеризується як політичний діяч соціалістичного напряму, проте наводиться лише декілька вже відомих фактів з його життя [27].

В статті Ю.Лавриненка "Рух Вільної Спілки" відзначено провідну роль В.Мальваного в діяльності політичних гуртків в Одесі у 70-ті рр., Харкові у 1883-1885 рр., у спробі створення українського політичного товариства "Вільна Спілка", а також проаналізовано політичну програму товариства. Автор трактує українські гуртки "політиків" 70-90-х рр. XIX ст. як низову мережу, а гурток М.Драгоманова у Женеві – як керівний центр "руху Вільної Спілки". У статті використано вже оприлюднені матеріали без посилання на архівні джерела. Наведені автором факти щодо сприяння з боку В.Мальваного організації першого земського з'їзду в Харкові, дати його другого арешту та перебування на засланні, участі провокатора С.Дегаєва у розробці першого варіанту проекту програми "Вільної Спілки" вимагають критичного ставлення [28].

За часів "перебудови" в Радянській Україні

істориком В.Г.Сарбесем висловлена думка про необхідність фактичного обґрунтування багатьох загальних висновків щодо проблем громадівського руху в Україні 1860-1870-х рр. Серед пріоритетних тем дослідження вчений називав також всебічне визначення політичної сутності українських громад, усієї повноти їх зв’язків із загальноросійськими революційними та опозиційними організаціями [29]. Проте, не зважаючи на позитивні зміни у суспільстві, постать В.Мальованого не привернула належної уваги дослідників, а окремі згадки про його діяльність ґрунтувалися на вже відомих наукових матеріалах [30]. Лише в історико-біографічному нарисі Р.С.Міщука “Сторінки великого життя”, присвяченому М.Драгоманову, висловлена нова думка, що надрукований у 1884 р. проект програми “Вільної Спілки” почали готовувався “Старою Громадою” ще у Києві, а остаточне життя дав йому М.Драгоманов [31]. Це твердження, хоча і ґрунтуються на свідченні українського народолюбця В.П.Науменка, потребує уточнення і доповнення.

У умовах незалежної України з’явилася можливість використання нових теоретико-методологічних підходів у дослідженнях з народницької проблематики, що було притаманно протягом післявоєнних десятиліть вченим української діаспори, таким як М.Антонович, Дж.Грабович, Б.Кравченко, І.Лисяк-Рудницький, П.Магочий, О.Пріцак, Р.Шпорлюк та ін. [32]. Варто згадати докторську дисертацію А.М.Катренка, в якій стверджується правомірність вживання терміну “українське народництво” за умови розширеного трактування поняття “народництво” [33].

Активізація вивчення українськими дослідниками історії вітчизняного народництва позначилася і на посиленні інтересу до діяльності В.Мальованого. Привертає увагу книга О.В.Болдирєва “Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку ХХ ст.”. Автор на основі аналізу вперше введеного до наукового обігу архівних матеріалів доводить, що В.Мальований відіграв провідну роль у спробі створення у 1883 р. першої української політичної партії і написав проект її програми, відомої як “Програма діяльності і організації української соціально-революційної партії на федераційних началах”. Проте викликає сумнів твердження О.Болдирєва про перебування В.Мальованого в

Женеві після втечі із заслання та повернення нелегально до Росії у 1882 р. [34]. Не згадується спільна праця В.Мальованого і М.Драгоманова влітку 1883 р. у Женеві над програмними документами українського політичного товариства “Вільна Спілка”.

Через рік вийшла стаття цього ж автора “Перша спроба організації української політичної партії”, в якій висунута версія щодо причетності М.Драгоманова до розробки проекту “Програми діяльності і організації української соціально-революційної партії на федераційних началах” [35]. Основні факти та аргументи стосовно діяльності В.Мальованого збережені О.Болдирєвим у кандидатській дисертації “Політичний світогляд українських громад другої пол. XIX ст.” [36]. Після праць О.Рябініна-Скляревського і Ю.Лавриненка в роботах О.Болдирєва зроблено значний крок вперед у вивченні громадсько-політичної діяльності В.Мальованого та визначені належного йому місця в історії українського національного руху.

У 1995 р. вийшла в світ монографія С.І.Світленка “Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел”, де виділено і розглянуто широке коло публікацій програмно-організаційних, прокламаційних, законодавчих, офіційних позасудових, а також судово-слідчих документів з історії народництва України 1860-1880-х рр. [37]. Окрему увагу автор приділив історії написання і публікації програми для українського політичного товариства “Вільна Спілка” і висловив думку щодо можливої належності В.Мальованого і І.Присецького до тих народолюбців в Україні, що в першій половині 80-х рр. XIX ст. знаходилися під впливом “Народної Волі”, однак не сприймали ідеологію останньої в ортодоксальному вигляді і намагались синтезувати її, використовуючи деякі провідні ідеї М.Драгоманова [38].

Наступного року вийшов друком навчальний посібник С.І.Світленка “Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії”, в якому подано аналітичний огляд архівних джерел з історії народництва в Україні 1860-1880-х рр., у тому числі тих, що стосуються діяльності В.Мальованого та його соратників [39].

В іншій монографії С.І.Світленка “Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та істо-

рії”, а також докторській дисертації, яка була захищена у 2000 р., з нових методологічних позицій розглянуті важливі теоретичні проблеми джерелознавства та історії народництва в Україні пореформеної доби, подано класифікацію, текстологію, історичну критику джерел, термінологічний аналіз ключових понять, висвітлено генезис українського народолюбства і російського народництва, їх типологічну спорідненість та особливості [40]. Звернувши увагу на проекти політичних програм “української соціально-революційної партії” і українського товариства “Вольний Союз – Вільна Спілка”, автор цілком слушно розглядає їх як прояв подальшого розвитку тенденції поширення радикально-демократичних ідей українського народолюбства в молодому поколінні громадівців. Історик вважає прикметним той факт, що впродовж 1880-х рр. деякі діячі брали участь одночасно в українському й загальноросійському рухах, і, як приклад, згадує В.Мальованого, зокрема його активну співпрацю з “Народною Волею” [41].

У навчальному посібнику А.М.Катренка “Український національний рух XIX століття. 60-90-ті роки XIX ст.”, що вийшов друком у 1999 р., системно викладено й узагальнено численні факти з історії науково-культурної й політичної діяльності українських громад, у тому числі ті, що стосуються спроби створення В.Мальованим та його соратниками загальнонаціональної політичної партії “Вільна Спілка” [42]. Суттєве значення для вивчення зв’язків В.Мальованого з російськими народниками має ще одна праця А.М.Катренка [43].

Про спробу створення у 1883 р. української партії соціал-федералістів вміщено стислий сюжет В.Г.Сарбесем у 9 томі багатотомній фундаментальної праці “Україна крізь віки”. Автор поділяє поширену серед дослідників тезу про перебування В.Мальованого тривалий час в еміграції. Як і О.Болдирев, історик В.Сарбей не пов’язує проект програми української партії, з яким В.Мальований повернувся з Швейцарії в Україну, з товариством “Вільна Спілка” [44].

Нові факти, що стосуються зв’язків В.Ма-

льованого з Ф.Вовком, введено до наукового обігу в ґрунтовній монографії О.О.Франко “Федір Кіндратович Вовк (1847-1918): Дослідження, спогади, бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого” та її докторській дисертації [45].

Завершуючи історіографічний огляд, відзначимо, що проблема визначення місця і ролі В.Г.Мальованого у суспільно-політичному русі України 70-80-х рр. XIX ст. в загальних аспектах поставлена як в працях вітчизняних, так і зарубіжних істориків. Накопичено фактичний матеріал, що стосується діяльності цього діяча в складі Одеської громади, зв’язків з М.Драгомановим і участі у спробі створення першої української політичної партії. За своїми політичними поглядами В.Мальований характеризується як український соціаліст-федераліст, радикальний демократ, “лівий” громадівець, який одночасно активно співпрацював з російськими народниками.

Поза увагою науковців залишилося цілісне вивчення життя і громадсько-політичної діяльності В.Мальованого у 70-80-х рр. XIX ст. крізь призму проблеми типологічної спорідненості й самобутності українського народолюбства і російського народництва в ідеології та соціальній практиці. Подальшої розробки потребує ряд питань, а саме: 1) виявлення і висвітлення основних етапів і особливостей життєвого шляху і громадсько-політичної діяльності В.Мальованого; 2) розкриття ролі В.Мальованого у зміцненні радикально-демократичної течії в українському національному русі, подоланні його організаційної аморфності та програмної неоформленості; 3) обґрунтування на основі історіографічних і джерельних даних тези про маргінальний характер громадсько-політичної діяльності В.Мальованого; 4) визначення особливостей його співробітництва з російським народництвом та українською національно-демократичною еміграцією. Спроба дати відповідь на вищеозначені питання зроблена автором даної статті у декількох публікаціях, що вийшли друком протягом 1996-2002 рр. [46].

Література

- Реєнт О.П. Деякі проблеми історії України XIX – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // УДК. – 2000. – № 2. – С. 11-12; Чишко В.С. Етографічна традиція та наукова біографія в історії і

- сучасності України. – К.: БМТ, 1996. – С. 143-144.
- Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років ХІХ століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – С. 4-5.
- Драгоманов М.П. Вибране. – К.: Либідь, 1991. – С. 327-429, 461-558; Його ж. Собрание политических сочинений М.П.Драгоманова: В 2 т. – Париж, 1905. – Т. 1. – С. 3-268; Т. 2, 1906. – С. 391-412.

4. Драгоманов М.П. К биографии А.И.Желябова // Вольное слово. – Женева, 1882. – № 39-40.
5. Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. – К., 1990. – С. 311-337; Його ж. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С. 42-54; Його ж. На другой день // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – С. 6-11.
6. Франко І.Я. З останніх десятиліть // Молода Україна. – Ч. 1. – Львів, 1910. – С. 1-85; Його ж. Суспільно-політичні погляди М.Драгоманова // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXV. – Кн. VII-IX. – С. 226-240.
7. Франко І.Я. З останніх десятиліть. – С. 2-9, 29.
8. Лозинський М. Українське національне питання в творах Михайла Драгоманова. – Віден, 1915. – С. 43-83.
9. Драгоманов М.П. Политические произведения. – Париж, 1906. – Т. 2. – С. XXXVII – XLIX; Кистяковский Б. М.П.Драгоманов. Его политические взгляды, литературная деятельность и жизнь // Драгоманов М.П. Политические сочинения / Под ред. проф. И.М.Гревса и Б.А.Кистяковского. – М., 1908. – Т. I. – С. XIX.
10. Сватиков С.Г. Общественное движение в России (1700-1905). – Ростов-на-Дону, 1905. – С. 173-178.
11. Богучарский В.Я. Из истории политической борьбы в 70-х и 80-х гг. XIX века. Партия "Народной Воли", ее происхождение, судьбы и гибель. – М.: Русская мысль, 1912. – С. 421-423.
12. Грушевський М. З починів українського соціалістичного руху. Михаїл Драгоманов і женевський соціалістичний гурток. – Віден, 1922. – С. 51.
13. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870-х рр. (Одеська громада 1870-х років) // Україна. – 1926. – Кн. 5. – С. 120, 121, 126, 131, 134, 135; Його ж. З революційного українського руху 1870-х рр. в добу тимчасових генерал-губернаторів // За сто літ. – 1927. – Кн. 1. – С. 154, 155, 158, 161, 163, 164; Його ж. Кіївська громада 1870-х рр. // Україна. – 1927. – Кн. 1-2. – С. 147, 150, 154, 158; Його ж. З революційного українського руху 1870-80-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 112-114; Його ж. Революція Одеса 1879 року // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – Одеса, 1929. – С. 9, 11; Його ж. М.Ф.Комаров як культурний одеський діяч (1888-1913) // Україна. – 1929. – Кн. 12. – С. 40; Його ж. Огляд фонду Одеського генерал-губернатора 1879-1889 рр. // Вісник Одеської комісії краєзнавства при УАН. Секція соціально-історична. – Ч. 4-5. – Одеса, 1929. – С. 12, 23; Його ж. Життя Одеської громади 1880-х рр. // За сто літ. – 1929. – Кн. 4. – С. 162, 163, 165.
14. Дорошенко Д. Євген Чикаленко: його життя і громадська діяльність. – Прага: Фонд ім. Є.Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. – С. 20-21.
15. Архів Михайла Драгоманова. Листування Кіївської Старої громади з М.Драгомановим (1870-1895 рр.) / Під ред. проф. Романа Смаль-Стоцького. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 360.
16. Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні: У 2 т. – Т. 2. – Харків: ДВУ, 1928. – С. 119; Його ж. Емський акт 1876 р. // Прапор марксизму. – 1927. – № 1. – С. 123, 136, 139.
17. Рибаков І. Українці-народники 1870-80-х років на Каїрській катарзі та на засланні в Сибіру // Україна. – 1929. – травень-червень. – С. 76; Його ж. Криза народництва і тероризм на Україні 1878-79 років // Прапор марксизму. – 1929. – № 4. – С. 120.
18. Кротов М.В. Якутская ссылка 70-80-х годов. Исторический очерк по неизданым архивным материалам / Под ред. и с предисл. В.Л. Виленского-Сибирякова. – М: Всес. о-во политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1925. – С. 198.
19. Народовольцы после 1-го марта 1881 г. Сб. статей и материалов, составлен участников народовольческого движения. – М: Всес. о-во политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. – С. 180.
20. Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь. Семидесятые годы. – М., 1931. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 856-857.
21. Заславский Д. М.П.Драгоманов. (К истории украинского национализма). – М., 1934. – С. 97.
22. Историография истории Украинской ССР / Ред. кол.: И.С.Хмель (отв. ред.). – К., 1987. – С. 166-167.
23. Ласло М.А. До питання про українсько-румунські зв'язки у другій половині XIX ст. // УДК. – 1962. – № 5. – С. 114; Лукеренко В.Л. Світогляд М.П.Драгоманова. – К.: Наукова думка, 1965. – С. 28-29; Сокуренко В.Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1966. – С. 33; Катренко А.М. Революційне народництво кінця 70-х – початку 80-х років XIX ст. на Україні: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1968. – С. 428; Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1970. – Т. 1. – С. 497; Іванова Р.П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (ІІ половина XIX ст.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1971. – С. 206; Дмитриченко В.С., Рудко М.П. Соціалістичні погляди Ф.К.Вовка (До 125-річчя з дня народження) // Проблеми філософії. – К., 1972. – Вип. 25. – С. 27; Болощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70-х – на початку 80-х років XIX ст. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 130, 132.
24. Радянська енциклопедія історії України: У 4 т. – К.: Українська Радянська Енциклопедія, 1971. – Т. 3. – С. 76; Українська Советська Енциклопедія: В 12 т. – К.: Українська Советська Енциклопедія, 1981. – Т. 6. – С. 256.
25. Волк С.С. "Народная Воля" (1879-1882). – М.; Л.: Наука, 1966. – С. 271-272.
26. Рудко М.П. Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1973. – С. 7-8.
27. Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 10 т. – Репринтне вид. / Гол. ред. – проф. Володимир Кубайович. – Львів, 1994. – Т. 4. – С. 1454.
28. Лавриненко Ю. Рух „Вільної Спілки“ // Український історик. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1976. – № 1-4. – С. 14-47.
29. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма). – К., 1989. – С. 127-147.
30. Сакун О.Ф. Конституционализм Михайла Драгоманова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 103-105; Шил Н.А. Интелигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 123 та ін.
31. Драгоманов М.П. Виbrane. – С. 617.
32. Єкельчик Сергій. Пробудження нації: До концепції історії українського національного руху другої половини XIX ст. / Ун-т ім. Монаша. Відділ славістики. – Мельбурн, 1994. – С. 19-78; Нариси з історії українського національного руху: Колект. монографія. – К., 1994. – С. 161-166.
33. Катренко А.М. Діяльність радикалів-демократів (народників) в Україні у 80-х роках XIX ст.: Автoref. ... дис. докт. ист. наук. – К., 1994. – С. 39.
34. Болдирев О.В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку ХХ ст. – Одеса: Маяк, 1994. – С. 76-90.
35. Болдирев О.В. Перша спроба організації української політичної партії // УДК. – 1995. – № 6. – С. 47-55.
36. Болдирев О.В. Політичний світогляд українських громад другої пол. XIX ст.: Автoref. дис. ... канд. політичн. наук. – Одеса, 1995.
37. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1995.
38. Ibid., с. 31-32.
39. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х роках: Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1996. – С. 27-33, 45-48, 76-78, 85, 93, 102-103.
40. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999; Його ж. Народництво в Наддніпрянській Україні 60-80-х років XIX століття: проблеми історіографії, джерелознавства та археографії: Автoref. дис. ... докт. ист. наук. – Дніпропетровськ, 2000.
41. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. – С. 144-145, 151-152.
42. Катренко А.М. Український національний рух XIX століття: Навч. посібник для студентів історичних факультетів. – Ч. 2: 60-90-ті роки XIX ст.– К., 1999.

- С. 93-97.
43. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства. (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках ХІХ ст.). – К., 2001.
44. Сарбей В.Г. Національне відродження України: Україна крізь віки. У 15 т. – Т. 9.– К.: Видавничий дім “Альтернатива”, 1999. – Т. 9. – С. 227-228.
45. Франко О. Федір Кіндратович Вовк (1847-1918): Дослідження, спогади, бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого / Джерела до новітньої історії України. – Т. 4. УВАН у США / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1997. – С. 94-97; Її ж. Наукова та суспільно-політична діяльність Федора Кіндратовича Вовка: Автореф. дис. ... докт. іст. наук. – Львів, 2000.
46. Козирев О.С. “Вільна Спілка” і “Стара громада” // Третя Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 11-12 грудня 1995 р., м. Київ: Доповіді та матеріали. – К., 1996. – С. 273 – 281; Його ж. В.Мальований в українському національному русі (70 – початок 80-х років ХІХ ст.) // Четверта Академія пам’яті професора Володимира Антоновича. 26-27 березня 1999 р.: Доповіді та повідомлення. – К., 1999. – С. 181-194; Його ж. Володимир Мальований і “Народна Воля” // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – № 504: Історія України. – Вип. 4. – Харків, 2001. – С. 114-123; Його ж. Володимир Мальований: сторінки біографії // Наукові праці: Збірник. – Т. 10: Історичні науки. – Миколаїв: МФ НаУКМА, 2001. – С. 57-61; Його ж. В.Г.Мальований у громадівському русі України (70-ті – березень 1881 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. -Вип. XV. – Запоріжжя, 2001. – С. 61-87; Його ж. Володимир Мальований і “Вільна Спілка” // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 2: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. – С. 52-67; Його ж. Друге заслання Володимира Мальованого // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Вип. 4: Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДТУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 57-66.